

O'ZBEK TILIDA SON VA OLMOSHLARNING SEMANTIK TASNIFI VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.037>

To'raxojayeva Adibaxon Xalilullayevna
Qo'qon DU

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida son va olmosh so'z turkumlarining semantik tasnifi, funksional-semantik hamda pragmatik xususiyatlari ilmiy-nazariy aspektda tadqiq etiladi. Sonlarning miqdor, tartib, jamlovchi, kasr va chama turlari, ularning nutqdagi denotativ, ekspressiv va frazeologik funksiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, olmoshlarning deiktik va referensial tabiati, semantik turlari hamda nutqdagi pragmatik imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: son so'z turkumi, olmosh, semantik tasnif, deiktik funksiya, referensial xususiyat, miqdor kategoriyasi, tartib soni, pragmatik imkoniyat, funksional-semantik tahlil, matn kohezias

THE SEMANTIC CLASSIFICATION AND PRAGMATIC FEATURES OF NUMBERS AND PRONOUNS IN UZBEK

To'raxojayeva Adibaxon Xalilullayevna
Kokand State University

Abstract: This article investigates the semantic classification, functional-semantic and pragmatic characteristics of the numeral and pronoun word classes in the Uzbek language from a theoretical-scientific perspective. The quantitative, ordinal, distributive, fractional and measure types of numerals, and their denotative, expressive and phraseological functions in speech, are analysed. Furthermore, the deictic and referential nature of pronouns, their semantic types and their pragmatic possibilities in speech are examined.

Keywords: numeral, pronoun, semantic classification, deictic function, referential property, quantity category, ordinal numeral, pragmatic potential, functional-semantic analysis, text cohesion

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini chuqur va ko'p qirrali o'rganish, ayniqsa ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Til tizimidagi har bir birlik inson tafakkuri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u borliqni anglash, umumlashtirish va ifodalash

jarayonida faol ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan, son va olmoshlar nafaqat grammatik birlik sifatida, balki semantik yuklamaga ega bo'lgan, nutq jarayonida muhim kommunikativ vazifalarni bajaruvchi vositalar sifatida alohida ilmiy tadqiqotni talab etadi. [1]

Sonlar orqali borliqdagi predmet va hodisalarning miqdoriy, tartibiy hamda ulushga oid xususiyatlari ifodalanadi. Bu esa inson tafakkurining mantiqiy va aniq ifoda shakllarini yuzaga chiqaradi. Olmoshlar esa nutqda iqtisodiylikni ta'minlash, takrorning oldini olish hamda nutq ishtirokchilari o'rtasida aniq referensial bog'lanishni yuzaga keltirish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, olmoshlarning deiktik tabiati ularning nutq vaziyatiga bog'liq holda turli ma'no va funksional yuklama kasb etishini ko'rsatadi. [2, 195b.] O'zbek tilshunosligida son va olmoshlar masalasi bir qator yetuk olimlarning ilmiy ishlari orqali rivojlangan. Jumladan, A. Hojiyev o'z ilmiy ishlarida sonlarning grammatik va semantik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning miqdoriy ma'no ifodalashdagi o'rnini ko'rsatib beradi. G.Abdurahmonov son va olmoshlarning lingvistik tabiati, ayniqsa olmoshlarning nutqdagi referensial vazifalarini ilmiy asosda yoritadi. Sh. Shoabdurahmonov esa son va olmoshlarning funksional xususiyatlari hamda ularning matn tarkibidagi stilistik imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratadi. [3, 312b.] Jahon tilshunosligida son va olmoshlar turli ilmiy maktablar doirasida o'rganilgan. Strukturalizm yo'nalishida ular til tizimining formal elementlari sifatida qaralib, ichki grammatik munosabatlari tahlil qilingan. Funksional tilshunoslikda asosiy e'tibor nutq jarayonidagi vazifaga qaratilgan. Kognitiv tilshunoslikda esa son va olmoshlar inson ongida borliqni tasniflash, tartibga solish va ishora qilish jarayonlarining lingvistik ifodasi sifatida talqin etiladi. [4, 58b.]

Mazkur maqolada son va olmosh so'z turkumlarining semantik tasnifi, ularning lingvistik mohiyati hamda nutq jarayonidagi funksional va pragmatik imkoniyatlari ilmiy adabiyotlar asosida kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda tavsifiy tahlil, qiyosiy-chog'ishtirish, semantik maydon tahlili va kontekstual tahlil metodlaridan foyanlan.

Son so'z turkumining asosiy semantik belgilari haqida so'z yuritar ekan, avvalo uning leksik-semantik mohiyatini to'g'ri anglash lozim. Son so'zlar narsa va hodisalarning aniq va noaniq miqdorini, shuningdek ularning tartib o'rnini ifodalovchi leksik-grammatik birliklar sifatida tavsiflanadi. A. Nurmonov ta'kidlashicha, son so'z turkumi o'zbek tilida miqdor-son munosabatlarini ifoda etishning yaxlit bir semantik-funksional tizimini tashkil etadi. [5, 112b.]

O'zbek tilshunosligida son so'z turkumini o'rganishda A.N. Kononovning "Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika" (1960) asari muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Kononov sonlarni "miqdor soni" va "tartib soni" kabi kategoriyalarga bo'lib o'rgandi, olmoshlarni esa shaxs, ko'rsatish, so'roq, o'zlik

kabi semantik guruhlarga ajratdi. [6,95b.] Keyinchalik Sh. Shoabdurahmonov va M. Mirzaevlarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" asarida son turkumi semantik jihatdan miqdor sonlari, tartib sonlari, jamlovchi sonlar, kasr sonlar va chama sonlar kabi guruhlarga ajratildi. Bu tasnif hanuzgacha o'quv adabiyotlarida asos qilib olinib kelmoqda. [7,154b.] G. Corbett o'zining "Number" asarida dunyo tillarining 295 tasini qamrab olgan qiyosiy-tipologik tadqiqotida son kategoriyasining universal xususiyat ekanligini isbotladi: barcha tillarda u yoki bu shaklda miqdor ifodalash tizimi mavjud, biroq ifodalanish shakllari keskin farq qiladi. O'zbek tilida son morfologik yo'l bilan ifodalanishi bilan qator tillardagi grammatik son kategoriyasidan farqlanadi. [4, 58b.]

Miqdor sonlari (sanoq sonlar) - son turkumining eng keng va asosiy guruhini tashkil etadi. Bunday sonlar obyektlar yoki hodisalarning aniq miqdorini ko'rsatadi: bir, ikki, uch, to'rt, besh va hokazo. A. Nurmonov bu guruhni "asosiy sonlar" deb atab, ularning boshqa son guruhlarini hosil qilish uchun tub manba ekanligini alohida ta'kidlaydi: miqdor, tartib, kasr va jamlovchi sonlarning barchasi ana shu asosiy son negizida hosil bo'ladi. [5, 112b.]

Tartib sonlari -inchi/-nchi qo'shimchasi vositasida yasali, obyektlarning ma'lum bir qatordan tartib o'rnini bildiradi: birinchi, ikkinchi, uchinchi va hokazo. Lingvistik talqin jihatidan tartib sonlari miqdor sonlaridan farqli ravishda obyektning aniq miqdorini emas, balki ma'lum bir qatordan uning o'rnini bildiradi. Nurmonov tartib sonlarining absolyut va nisbiy tartib ma'nosini farqlaydi: absolyut tartibda obyektning umumiy qatordagi o'ri, nisbiy tartibda esa ikkita obyektning o'zaro nisbati nazarda tutiladi. Jamlovchi sonlar esa -ov/-ala qo'shimchalari orqali yasali (ikkov, uchov, ikkala, uchala), bir nechta insonni birgalikda yig'iq holda ifodalash uchun qo'llanadi.

Kasr sonlar bir butunning qismini ifodalaydi: yarim, chorak, uchdan bir, to'rt dan uch. O'zbek tilida kasr sonlarning ikki xil ifoda shakli mavjud: mustaqil so'z ko'rinishidagi kasr sonlar (yarim, chorak) va matematik kasrning og'zaki talaffuz shakliga asoslangan kasr sonlar (uchdan bir, beshdan ikki). Chama sonlari esa aniq miqdorni emas, balki taxminiy chegarani ifodalaydi: besh-o'n, yigirma-o'ttiz, o'nlab, yuzlab, minglab. O.Jespersen ularni "indefinite numerals" deb atab, aniq miqdor sonlaridan semantik jihatdan farqlaydi. [8, 98b.]

Frazeologik birikmalar tarkibidagi sonlar alohida funksional-semantik imkoniyatga ega. O'zbek tilida ko'plab son ishtirokidagi frazeologizmlar mavjud: bir yoqadan bosh chiqarmoq, etti o'lchab bir kes, to'rt ko'z bo'lmoq, yuz yildan beri va h.k. Bu frazeologizmlarda sonlar o'z asosiy miqdor ma'nosini yo'qotib, to'liqlik, yaxlitlik, ko'pchilik, yig'ma ma'nolar singib ketgan holda yangi frazeologik ma'no hosil qiladi. Nurmonov bunday birliklarni "semantik transformatsiya" jarayonining natijasi sifatida ko'rsatadi. [9, 162b.]

Badiiy matnda sonlar ko'pincha ramziy yoki simvolik yuklamali ma'nolarni ifodalash uchun qo'llanadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida "uch", "yeti",

“qirq” kabi sonlar ramziy ma’noga ega: “yetti iqlim”, “qirq qaroqchi”, “uch og’a-ini” kabi birikmalar aniq miqdorni emas, balki madaniy-ramziy ma’noni ifodalaydi. Bundan tashqari, so‘zlashuv nutqida chama sonlari aniq sonlarga nisbatan ko‘proq qo‘llanadi, chunki odatiy muloqotda aniq raqamga bo‘lgan ehtiyoj kamroq bo‘ladi. Zamonaviy raqamli kommunikatsiya muhitida esa sonlar ko‘pincha so‘z shakli o‘rniga raqam ko‘rinishida yozilishi kuzatilmoqda, bu holat nutqning ixchamligiga intilish bilan bog‘liq deb ta’riflanadi.

Olmoshlar o‘zbek tili grammatikasidagi eng o‘ziga xos so‘z turkumlaridan biri hisoblanadi. Ularning asosiy xususiyati shundaki, ular muayyan predmet, belgi yoki miqdorni bevosita nomlamasdan, ularni ko‘rsatish, o‘rnini bosish yoki ularga ishora qilish orqali ifodalaydi. A. Nurmonov olmoshlarning semantik tabiatini tavsif etishda “denotativ nomuzlik” tushunchasini qo‘llaydi: olmoshlar leksik ma’noga ega bo‘lmasdan, faqat pragmatik vaziyat, diskurs konteksti yoki muloqot strukturasi orqali konkret referentga ega bo‘ladi. [5, 112b.]

Olmoshlarning deiktik tabiati haqida to‘xtalish zarur. Deixis - voqelikda mavjud narsa yoki hodisani nutq vaziyatiga nisbatan ko‘rsatish funksiyasini anglatadi. O‘zbek tilida olmoshlarning deiktik funksiyasi uch asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: shaxs deiksis - nutq ishtirokchilarini belgilash (men, sen, u, biz, siz, ular); joy deiksis - fazoviy munosabatlarni ifodalash (bu, shu, o‘sha, mana, ana); vaqt deiksis - temporal munosabatlarni ko‘rsatish. Nurmonov deiktik olmoshlar haqida ularning nutq harakati va muloqot holatini bevosita aks ettiruvchi, real nutq vaziyatini kodlashtiruvchi birliklar ekanligini ta’kidlaydi.

Referensial xususiyat olmoshlarning oldin tilga olingan yoki keyinroq eslatiluvchi referentga bog‘lanishini anglatadi. Tilshunoslikda bu hodisa “anaphora” (oldingi referentga qaytish) va “katafora” (keyingi referentga oldinga ishora) terminlari bilan ifodalanadi. M.A.K.Halliday va R.Hasan o‘zlarining

“Cohesion in English” asarida olmoshlarni matn koheziasining asosiy vositalaridan biri sifatida ko‘rsatib, referensial aloqa va ellipsis hodisalarini batafsil tahlil qiladilar: olmoshlar matnni semantik jihatdan bog‘lab, uning yaxlitligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. [2, 240b.]

O‘zbek tilida “Abdullayev kechqurun uyiga keldi. U juda charchagan edi” degan matnda “u” olmoshi oldingi gapda tilga olingan “Abdullayev” referentiga anaforik bog‘lanish orqali murojaat qiladi. Bu xususiyat matn uyushuvida olmoshlarning asosiy vositalardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, olmoshlardagi ma’noviy o‘zgaruvchanlik (variativlik) polisemiya bilan farq qiladi: “u” olmoshi har xil matnlarda turli odamlarni, narsalarni, hayvonlarni anglatishi mumkin - bu polisemiya emas, balki semantik o‘zgaruvchanlik hodisasidir. Shu sababli olmoshlarni an’anaviy leksikologik usullar bilan tahlil qilish mumkin emas; ularga pragmatik va kontekstual yondashuv talab etiladi.

Shaxs olmoshlari o'zbek tili olmoshlar tizimida asosiy o'rinni egallaydi. Ular nutq ishtirokchilarini belgilab, I shaxs (men, biz), II shaxs (sen, siz) va III shaxs (u, ular) kabi shakllarni o'z ichiga oladi. A. Siewierska o'zining "Person" asarida shaxs kategoriyasi va olmoshlarning o'zaro aloqasini tahlil qilib, son va shaxs kategoriyalarining grammatik tizimda qanday uyg'unlashishini ko'rsatadi: ko'plab tillarda son kategoriyasi bilan shaxs kategoriyasi bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi sababli grammatikalashgan. [10, 193b.]

O'zbek tili uchun xos muhim xususiyat - unda ikki xil II shaxs olmoshi mavjud: sen (norasmiy, yaqin muloqot) va siz (rasmiy, hurmatli muloqot). Ular semantik jihatdan "referent" bo'yicha teng, lekin ijtimoiy-pragmatik yuk jihatidan farqlanadi. Bu hodisa tilshunoslikda "T-V distinction" deb ataladi. Nurmonov bu hodisani "olmoshlarning sotsiopragmatik yuki" deb atab, uni o'zbek tili uchun milliy-madaniy xususiyat sifatida tavsiflaydi: pragmatik nuqtayi nazardan olmoshning noto'g'ri tanlashi muloqotga salbiy hissiy ta'sir qoldirishi, hatto ijtimoiy munosabatlarni buzishi mumkin. [5, 245b.]

Ko'rsatish olmoshlari (bu, shu, o'sha, mana, ana) voqelikning predmetlari va hodisalarini nutq joyi hamda ishtirokchilariga nisbatan ko'rsatish uchun qo'llanadi. "Bu" olmoshi so'zlovchiga yaqin obyektini, "o'sha" esa so'zlovchidan uzoqdagi obyektini ko'rsatadi. So'roq olmoshlari (kim, nima, qaysi, qanday, qancha, qachon) so'roq-javob muloqot strukturasi asosiy vositasi hisoblanadi; "kim" olmoshi insonga nisbatan, "nima" esa jonli bo'lmaganlarga nisbatan qo'llanishi bilan semantik jihatdan farqlanadi. Belgilash olmoshlari (har kim, hamma, barcha, har bir) universal kvantifikator funksiyasini bajarib, ma'lum bir sinfdagi barcha elementlarni yoki har bir elementni qamrab oladi. Bo'lishsizlik olmoshlari (hech kim, hech nima, hech qaysi) inkor ma'nosini ifodalab, ma'lum bir sinf elementlarining birontasi ham mavjud emasligini bildiradi.

O'zlik olmoshi (o'zi, o'zim, o'zing va boshqalar) refleksiv ma'no ifodalovchi olmosh bo'lib, harakat subyekti bilan obyektning mos kelishini bildiradi. "U o'zini maqtadi" gapida "u" va "o'zini" bir xil referentga, ya'ni uchinchi shaxsga ishora qiladi. Nurmonov o'zlik olmoshining o'zbek tilidagi "contrast", "intensifikatsiya" va "refleksiv" kabi uch xil semantik vazifasini farqlaydi. Gumon olmoshlari (kimdir, nimadir, qayerdadir) esa ma'lum bir miqdor, predmet yoki hodisaning mavjudligini taxminan, noaniq tarzda ifodalaydi.

Olmoshlarning nutqdagi funksional-stilistik imkoniyatlari nihoyatda keng. Matn uyushuvida olmoshlarning anaforik va kataforik funksiyalari matnni uyushgan, bog'liq bir butun holiga keltirishga xizmat qiladi: referensial zanjir hosil qilib, bitta referentga bir necha bor murojaat qilishda ortiqcha takrordan qochishga imkon beradi. Publitsistik uslubda "biz" olmoshi "editorial biz" yoki "inklyuziv biz" - muallif va o'quvchini birlashtiradigan nutqiy strategiya - sifatida qo'llanadi. So'roq olmoshlari esa nafaqat

asl so‘roqda, balki ritorik so‘roq va emotsional nutqiy harakatlarda ham faol ishlatiladi: “Bu qanaqa gaplar?!” birikmasi so‘roqni emas, balki norozilikni ifodalaydi. [2, 245b.]

Badiiy adabiyotda olmoshlarning emotsional-ekspressiv funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek she‘riyatida “men” olmoshi lirik qahramonning intim-ichki dunyosini ifodalashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. “Sen” olmoshi esa ko‘pincha she‘riy murojaat shaklida qo‘llanib, mavhum tushunchalar, tabiat hodisalari yoki yo‘qolgan sevgilarga murojaat ifodalaydi. Badiiy nasrda uchinchi shaxs olmoshi “u” nuqtayi nazar kategoriyasi bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi: muallif ma‘lum bir qahramon nuqtayi nazaridan hikoya qilganda “u” olmoshi qahramon ichki monologini yoki erkin-bilvosita nutqni ifodalashning asosiy vositasiga aylanadi. O‘zlik olmoshlarining inversiya ko‘rinishida, ya‘ni odatdagi sintaktik o‘rnidan boshqa o‘rinda qo‘llanishi ham kuchli ekspressiv ta‘sir qoldiradi: “Sen - mening umidim, sen - mening baxtim!” tuzilmasida “sen” olmoshini takrorlash nutqda ritmik-ekspressiv funktsiya bajarib, diqqat markazini belgilangan referentga yo‘naltiradi.

Boshlang‘ich ta‘limda olmoshlarni o‘rgatish o‘quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish, ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa “sen-siz” munosabatining ijtimoiy-madaniy ma‘nosini tushuntirish, olmoshlarning matn bog‘lanishidagi rolini ko‘rsatish samarali ta‘lim metodologiyasining asosi bo‘lib xizmat qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda esa “biz” olmoshi inklyuziv ma‘noda keng qo‘llanib, jamoa ruhini shakllantirish va o‘quvchi bilan muallif o‘rtasida yaqinlik his qildirish uchun ishlatiladi - bu olmoshlarning pragmatik imkoniyatlarining raqamli kommunikatsiya muhitida ham o‘z kuchini saqlab qolayotganini ko‘rsatadi.

Son va olmoshlarning o‘zbek va jahon tilshunosligida o‘rganilishi boy ilmiy an‘anaga ega. Qadimgi grammatika an‘analaridan tortib hozirgi zamonaviy kognitiv va funksional lingvistikagacha bo‘lib o‘tgan ilmiy rivojlanish jarayonida bu so‘z turkumlari turli metodologik yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Xususan, son va olmoshlarning semantik va pragmatik tabiatini o‘rganish faqat grammatik tavsif bilan chegaralanib qolmasdan, ularning nutq va tafakkur bilan aloqasini, kommunikativ vazifalarini ham qamrab olishi zamonaviy tilshunoslik talabiga aylanib bormoqda. Akademik Abdulhamid Nurmonovning fundamental ishlari - “O‘zbek tili grammatikasi” (2000) va “O‘zbek tilining semantik muammolari” (1990) - ushbu so‘z turkumlarini semantik-funksional jihatdan tahlil qilishning ilmiy asosini yaratdi.

Son va olmoshlar o‘rtasidagi semantik aloqalar ham alohida tadqiqotni taqozo etadi. Son olmoshlari (qancha, necha, bir necha va h.k.) ana shu ikki turkum o‘rtasidagi chegaraviy kategoriyani tashkil etib, bir vaqtning o‘zida ham miqdor, ham referensial ishora funksiyasini bajaradi. Masalan, “qancha” so‘roq olmoshi miqdorni so‘rash uchun qo‘llanib, bir vaqtning o‘zida ham son, ham olmosh xususiyatlarini namoyon etadi. “Bir necha” birikmasi esa noaniq miqdorni ifodalab, chama sonlari bilan gumon

olmoshlari o'rtasidagi semantik maydon chegarasida turadi. Bu chegaraviy hodisalar ikki turkumning nafaqat alohida, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ham o'rganilishi lozimligini ko'rsatadi.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan son so'zlar inson ongida shakllanadigan miqdoriy sxemaning til vositasida ifodalanishi sifatida talqin etiladi. R. Langackerning kognitiv grammatikasida sonlar va olmoshlar insonning voqelikni kontseptualizatsiya qilish jarayonining bevosita mahsuli sifatida ko'riladi. Bu yondashuv N. Mahmudov va R. Rasulov kabi olimlarning zamonaviy tadqiqotlarida o'zbek tili materiallari asosida rivojlantirilmoqda. Shu ma'noda son va olmoshlarning semantik xususiyatlari ularning faqat til tizimidagi o'rni bilan emas, balki inson bilim tizimi va dunyo modeli bilan bog'liqligi orqali ham tushuntirilishi mumkin va bu yondashuv mazkur so'z turkumlarini yanada to'liqroq tushunish imkonini beradi. [9, 162b.]

Xulosa qilib aytish mumkinki, son va olmoshlar haqidagi ilmiy qarashlar evolyutsiyasi ularni oddiy grammatik birlikdan murakkab semantik va pragmatik tizimga ega bo'lgan lingvistik hodisa sifatida talqin qilishga olib kelgan. O'zbek tilshunosligida mavjud ilmiy ishlarda son va olmoshlarning semantik tasnifi hamda ularning funksional-pragmatik imkoniyatlari yagona tizim asosida kompleks tarzda yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli mazkur so'z turkumlarining semantik xususiyatlarini, ularning nutqdagi vazifalarini hamda kommunikativ imkoniyatlarini o'zaro bog'liqlikda o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi va kelgusida yanada keng qamrovli tadqiqotlar olib borish zarurligi e'tirof etiladi.

Son turkumining semantik tahlilida sintagmatik munosabatlar ham alohida o'rin tutadi. Sonlar nutqda ot, sifat, ravish kabi boshqa so'z turkumlari bilan birikib, turli semantik munosabatlarni hosil qiladi. "Besh talaba" birikmasida miqdor-predmet munosabati, "beshinchi qaror"da esa tartib-predmet munosabati ifodalanadi. Bu sintagmatik imkoniyatlar sonlarning semantik turlariga qarab farqlanadi: miqdor sonlari asosan sifatlovchi vazifasida kelsa, tartib sonlari aniq referensga ega obyektlarni tavsiflashda qo'llanadi, jamlovchi sonlar esa ko'proq gapning ega yoki to'ldiruvchi qismida namoyon bo'ladi. V.V. Vinogradov o'zining "Russkiy yazyk" asarida sonlarning grammatik o'ziga xosligini ularning miqdor ifodalash semantikasida ekanligini asoslab bergan va bu fikrlar keyinchalik o'zbek tilshunosligida ham metodologik ahamiyat kasb etgan. [6, 95b.]

Olmoshlar tizimida aniqlik-noaniqlik kategoriyasi bilan bog'liq munosabatlar ham muhim o'rin tutadi. Shaxs olmoshlari doimo aniq referentga murojaat qilsa, gumon olmoshlari noaniq referentni anglatadi. Bu farq nutqiy strategiyada ishlatilib, so'zlovchi noaniqlik effektini yoki, aksincha, aniqlik effektini yaratish uchun muayyan olmosh turini ongli ravishda tanlaydi. Shuningdek, olmoshlarning so'roq va nisbiy gap tuzilishidagi funksional o'zgarishi ham diqqatga sazovor: "Kim ishlasa, u topadi"

gapida "kim" olmoshi so'roq vazifasini emas, balki nisbiy gap bog'lovchisi vazifasini bajaradi. Bu holat olmoshlarning semantik tizimi ichidagi polufunksional xususiyatni ko'rsatib, ularni faqat statik tasnif doirasida emas, balki dinamik nutq jarayonida ham o'rganish zaruratini belgilaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, son va olmoshlar haqidagi ilmiy qarashlar evolyutsiyasi ularni oddiy grammatik birlikdan murakkab semantik va pragmatik tizimga ega bo'lgan lingvistik hodisa sifatida talqin qilishga olib kelgan. O'zbek tilshunosligida mavjud ilmiy ishlarda son va olmoshlarning semantik tasnifi hamda ularning funksional-pragmatik imkoniyatlari yagona tizim asosida kompleks tarzda yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli mazkur so'z turkumlarining semantik xususiyatlarini, ularning nutqdagi vazifalarini hamda kommunikativ imkoniyatlarini o'zaro bog'liqlikda o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi va kelgusida yanada keng qamrovli tadqiqotlar olib borish zarurligi e'tirof etiladi.

Olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, son va olmosh so'z turkumlari o'zbek tilida semantik jihatdan boy, funksional jihatdan ko'p qirrali va pragmatik jihatdan nihoyatda murakkab birliklar hisoblanadi. Son turkumining miqdor, tartib, jamlovchi, kasr va chama kabi semantik turlari bir-biri bilan o'zaro kesishuvchi munosabatda bo'lib, ular nutqda denotativ aniqlikdan to ramziy-simvolik ma'nolargacha bo'lgan keng funksional imkoniyatlarni qamrab oladi. Olmoshlar esa deiktik va referensial tabiati bilan nutq jarayonida takroni kamaytirish, matn koheziasini ta'minlash va muloqotning ijtimoiy-pragmatik tomonlarini shakllantirish kabi bir-biridan muhim vazifalarni bir vaqtda bajaradi. Mazkur so'z turkumlarini faqat grammatik birlik sifatida emas, balki kognitiv, funksional va pragmatik yondashuvlar birligi asosida o'rganish zamonaviy o'zbek tilshunosligining dolzarb talablaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lex.uz - O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish to'g'risidagi farmon. - URL: <https://lex.uz> (Murojaat sanasi: 10.03.2025).
2. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. - London: Longman, 1976. - 392 p.
3. Shoabdurahmonov Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasi. - Toshkent: Fan, 1995. - 384 b.
4. Corbett G. Number. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000. - 358 p.
5. Nurmonov A. O'zbek tili grammatikasi. - Toshkent: Fan, 2000. - 304 b.
6. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. - Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1960. - 446 s.

7. Shoabdurahmonov Sh., Mirzaev M. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'qituvchi, 1980. - 384 b.
8. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. - London: George Allen and Unwin, 1924. - 359 p.
9. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild. - Toshkent: Akademnashr, 2012. - 480 b.
10. Siewierska A. Person. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. - 328 p.